राष्ट्रगुरु

स्वामी गोविंददेव गिरि
(आचार्य किशोर व्यास)

धर्मश्री प्रकाशन

राष्ट्रगुरु
■
प्रकाशक-मुद्रक
धर्मश्री प्रकाशन
धर्मश्री, मानसर अपार्टमेंट्स,
पुणे विद्यापीठ मार्ग,
पुणे ४११०१६
फोन : २५६५२५८९
■
टाइपसेटिंग
एच्. एम्. टाईपसेटर्स
११२०, सदाशिव पेठ, पुणे ३०
■
मुद्रणस्थळ
स्मिता प्रिंटर्स
१०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ३०.
■
तृतीय आवृत्ती : १६ सप्टेंबर २००७, ऋषीपंचमी
■
मुखपृष्ठ
चित्रकार : श्री. अनिल उपळेकर व
श्री गंधर्ववेद प्रकाशन यांच्या सौजन्याने
■
किंमत १० रुपये

।। श्रीराम समर्थ ।।

समर्थ रामदास स्वामी व त्यांचा दासबोध

भारतीय संस्कृतीचे यथार्थ प्रातिनिधिक दर्शन ज्यातून घडते अशा ग्रंथराज महाभारतातील यक्षप्रश्नाच्या प्रकरणात यक्षाने धर्मराज युधिष्ठिराला एक आगळा प्रश्न विचारला आहे–'धर्मराज, का दिक्?' म्हणजे 'दिशा कोणती?' या प्रश्नाला युधिष्ठिराने दिलेले उत्तर अत्यंत मननीय आहे. तो म्हणाला, 'सन्तो दिक्' संतांनी दाखविलेली दिशा हीच जीवनाची सर्वोत्तम दिशा होय. विविध संतचरित्रे आणि विपुल संतवाङ्मय यांच्या संदर्भात वरील उत्तराचे सखोल चिंतन करून जर असा प्रश्न उपस्थित केला की वैयक्तिक व सामाजिक पातळीवर सर्वांना सर्वकाळी व्यवहार व परमार्थ या दोन्ही आघाड्यांवर यशस्वी होण्यासाठी अचूक दिशा कोणती तर त्याचे उत्तर नि:शंकपणे असे द्यावे लागेल की, समर्थ रामदास स्वामींनी त्यांचे जीवन व वाङ्मय यांच्या माध्यमातून दाखविलेली दिशा हीच ती अचूक दिशा होय!

आपल्या सांस्कृतिक प्रवाहाचे मूळ अतिप्राचीन वैदिक वाङ्मय आहे याबद्दल कुणाचेही दुमत असू शकत नाही. नंतर काळाच्या ओघात वैदिक आचार-विचारांत शिरलेल्या अपप्रवृत्तींमुळे त्यातील काही अंशांच्या विरुद्ध उठलेल्या बौद्ध, जैन इत्यादी प्रतिक्रियात्मक लाटांच्या सकारात्मक उपदेशात बऱ्याच मोठ्या अंशी वैदिक विचार व साधनप्रणालीच आहेत. या वैदिक वाङ्मयाचा सोप्या लौकिक संस्कृत भाषेत रामायण, महाभारत, भागवतादी ग्रंथांतून विस्तार केला गेला तर

दर्शनशास्त्रांच्या आधारे त्या विचारांची तर्कशुद्ध मांडणी करण्यात आली. विविध ऋषींनी वैदिक विचार दिले. विविध आचार्यांनी तर्कशुद्ध मांडणी करून त्यांचा प्रचार केला. तर मध्ययुगात विविध संतांनी तेच विचार लोकभाषेत रुजविले.

महाराष्ट्राची संतपरंपरा

महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन संतपरंपरेत निर्माण झालेले विपुल साहित्य रामायण, महाभारत, गीता-भागवत यांना अनुसरणारे म्हणजेच पर्यायाने वैदिक विचारांना अनुसरणारे आहे. संतसम्राट श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांची वेदनिष्ठा त्यांच्या साहित्यात पानोपानी दिसून येते व हाच सांस्कृतिक प्रवाह त्यांना अनुसरणाऱ्या परवर्ती सर्व संतांच्या वाङ्मयात दृग्गोचर व्हावा हे स्वाभाविक आहे. प्रपंचाशी अविरोधी असा सरळ सोपा भक्तिमार्गाचा उपदेश व तो समजावून सांगण्यासाठी विविध प्रकारचे सोप्या लोकभाषेतील पारमार्थिक साहित्य यांच्या आधारे मध्ययुगीन परचक्राच्या राष्ट्रीय आपत्तीच्या काळात संतांनी समाजाला सावरून धरले. अत्यंत विपरीत परिस्थितीत त्यांचे मनोबल टिकविले व फार मोठ्या प्रमाणात त्यांनी स्वकीय समाजाला मूळ भारतीय संस्कृतीशी बांधून ठेवले. उत्तरेकडे संत तुलसीदास, गुरु नानकदेव, शंकरदेव, नरसी मेहता, चैतन्य महाप्रभू इत्यादी संतांनीसुद्धा अशाच प्रकारचे कार्य करून भारतीय परंपरेवर अत्यंत मोठे उपकार केले आहेत. भारताच्या सर्वच प्रदेशातून त्या काळी संत महात्म्यांच्याद्वारे लोकभाषेतील प्रबोधनातून असे महनीय कार्य घडले.

असे असले तरी महाराष्ट्रातील संतपरंपरेचे कार्य प्रकर्षाने नजरेत भरते ते तिच्या काही वैशिष्ट्यांमुळे. या भूमीतही अनेक परमार्थिक

संप्रदाय निर्माण झाले असले, तरी मराठी जनमानसावर सर्वांत मोठा प्रभाव पडला तो भागवतधर्मीय वारकरी संप्रदायाचा. संत श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनंतर शतकानुशतके अत्यंत श्रेष्ठ स्तराचे संत महाराष्ट्रातील लहानमोठ्या सर्व जातिजमातीतील स्त्री-पुरुषांमध्ये निर्माण होत राहिले व ही विशाल आणि अखंड संतपरंपरा मराठी लोकमनाला आपल्या सरळसोप्या भक्तिभावाने व मराठमोळ्या भाषेतील पारमार्थिक साहित्याने सदाचाराच्या मार्गावर सतत पुढे नेत राहिली. वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करणाऱ्या जगद्‌गुरु आदि शंकराचार्यांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान व गीता-भागवतातील रसाळ भक्तिमार्ग या दोन तटांच्यामधून या थोर संतांची विचारधारा अखंडपणे वाहत राहिली. अन्य प्रदेशांतून अद्वैती महात्मे झाले, भक्तिमार्गी संतही झाले. पण या दोहोंचा पूर्ण समन्वय करून प्रतिपादन करणारे संत महाराष्ट्राबाहेर गोस्वामी तुलसीदासांचा अपवाद वगळता दिसत नाहीत. संत तुलसीदासांनाही त्यांच्या तोलामोलाची परंपरा लाभली नाही. या उच्चस्तरीय संतांची अखंड मालिका हे महाराष्ट्रभूमीचे विलोभनीय सद्‌भाग्य ठरले.

महाराष्ट्राच्या या परंपरेतील प्रमुख संतांची ही स्वत:ची अशी वैशिष्ट्ये आहेत व प्रत्येक संत आपापल्या स्थानी आगळा ठरावा इतक्या प्रकर्षाने ती नजरेत भरतात. भागवतधर्माचा पाया रचणारे संतसम्राट श्री ज्ञानेश्वरमहाराज आपल्या प्रतिभा सामर्थ्यात केवळ अजोड आहेत. भावार्थदीपिका अथवा ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमाने त्यांनी साहित्यसोनियाच्या खाणी प्रकट केल्यात व खरोखरी अमृतातेही पैजा जिंकणारा असा साहित्यालंकार रस प्रवाहित केला की, ज्ञानेश्वरी केवळ मराठी भाषेतीलच नव्हे तर जगाच्या सर्व भाषांतील साहित्याचा मुकुटमणी ठरेल. अशी प्रतिभा अन्यत्र दुर्लभच! श्री ज्ञानेश्वरमाउलींचे सांगाती

लडिवाळ भक्त संत श्री नामदेवांचे प्रचारसामर्थ्य हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य! सुमारे सात शतकांपूर्वी पंजाबसारख्या सुदूर प्रांती जाऊन तेथील जनमानसात परमार्थ व भगवद्‌भक्ती रुजविण्याचे कार्य श्रीनामदेवमहाराजांनी इतक्या प्रकर्षाने केले की, शिखांचा पवित्र ग्रंथ गुरुग्रंथसाहेब यात त्यांचे सुमारे चौसष्ट अभंग समाविष्ट झाले आहेत. पंजाब, हरियाणा व राजस्थान प्रांतात खास संत नामदेवांची अशी शंभराहून अधिक मंदिरे आहेत. तिकडील भाविकांची संत नामदेवांवरील श्रद्धा बघून आपले मस्तक त्या श्रद्धेपुढे झुकावे असे स्थान त्या जनमानसात निर्माण करण्यासाठी संत नामदेवरायांना किती कष्ट उपसावे लागले असतील! प्रपंच हे संत एकनाथमहाराजांचे खास वैशिष्ट्य आहे. अन्य संतांच्या कौटुंबिक जीवनाकडे बघताना जाणवते की, काहींनी प्रपंच केलाच नाही, तर काहींना तो नीट जमला नाही. ज्ञान, कर्म, भक्ती व योग या सर्वांगांनी परमार्थ पूर्ण साधून व समाजाच्या सर्व स्तरांसाठी विविध प्रकारचे लिखाण करूनही नाथांना अव्यंग प्रपंचही साधला, ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील फार मोठी जमेची बाजू आहे. प्रपत्ती म्हणजे तळमळीची शरणागती हे संत श्री तुकाराममहाराजांचे प्रमुख बळ होय! विस्कटलेला प्रपंच, शास्त्राध्ययनाचा अभाव, कोणी सदेह मार्गदर्शक सद्‌गुरूही नाही. अशा अवस्थेत भगवंताचा साक्षात्कार करून घेऊन, अभंगवाणीने वेदार्थ सांगून भागवत धर्ममंदिराचा कळस होण्याचा बहुमान या संतश्रेष्ठाने प्राप्त केला तो मुख्यत्वे प्रपत्तीच्या म्हणजे अखंड तळमळ व संपूर्ण समर्पणाच्या बळावर. ज्ञानेश्वरमाउलींची प्रतिभा, संत नामदेवांचा प्रचार, संत एकनाथ महाराजांचा प्रपंच व संत तुकोबारायांची प्रपत्ती याला संत रामदासस्वामींनी जोड दिली ती प्रतिकाराची! धर्म-संस्कृतीवर कोसळणाऱ्या अस्मानी-सुलतानी आपत्तींच्या प्रसंगी वैयक्तिक व सामुदायिक पातळीवर

प्रतिकार क्षमतासंपन्न समाज कसा उभा करावा याचे दिग्दर्शन हे समर्थांचे आगळे वैशिष्ट्य आहे.

समर्थकालीन देशस्थिती

श्री समर्थांच्या काळी असलेल्या आपल्या देशातील परिस्थितीचे अवलोकन केले तर हे लक्षात येते की, समाजात धैर्य व प्रतिकारक्षमता जागृत करू शकणाऱ्या महापुरुषांची तेव्हा नितांत आवश्यकता होती. प्राचीन काळापासून सुजला-सुफला नैसर्गिक संपन्नतेचे वरदान लाभलेला हा देश सर्वार्थाने समृद्ध व सुखी होता. येथील समाजजीवन व अन्य सर्व देशांच्या तुलनेने उच्च व शांत होते. पण इ.स. ७१२ मधील महंमद बिन कासीमच्या आक्रमणानंतर सुरुवातीला धीरेधीरे व नंतर झपाट्याने हे दृश्य बदलू लागले. या संपन्न देशाला लुटण्यासाठी आक्रमकांच्या धाडीवर धाडी पडू लागल्या. या आक्रमणाचे स्वरूप केवळ संपत्ती लुटणे एवढेच नव्हते. येथील धर्म-संस्कृतीचा विनाश हेही त्यांचे तितकेच महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. यासाठी त्यांनी अत्यंत पवित्र आणि विशाल मंदिरांचा विध्वंस केला. अनेक मंदिरांचे मशिदीत रूपांतर केले. पवित्र देवमूर्तींची विटंबना करण्यासाठी त्यांचे धातू वितळवून त्याचा किंवा पाषाणमूर्तींचा मशिदीच्या भिंती बांधण्यासाठीच नव्हे तर पायऱ्या म्हणूनही उपयोग केला. हिंदूंनी पूज्य मानलेल्या गाईंची क्रूर हत्या करण्यात धन्यता मानली. प्रतिकार करणाऱ्यांच्याच नव्हे तर प्रतिकार न करणाऱ्याही धार्मिक जनतेच्या कत्तलीवर कत्तली केल्या. स्त्रियांना बाटविणे, त्यांच्यावर क्रूर अत्याचार करणे व त्यांना पळवून नेणे हा तर त्यांना नित्याचा अधिकारच वाटू लागला. हालहाल करून असंख्य लोकांचे धर्मांतरण करण्याचा सपाटा लावला गेला. उत्तरेमध्ये

मोगलांचा धिंगाणा चालू होता व दक्षिणेकडे पोर्तुगीजांचा धुमाकूळ सुरू होता. बहामनी राज्यातून निर्माण झालेल्या पाचही शाह्यांनी आपापल्या प्रदेशात पुन्हा पुन्हा वरीलप्रमाणे अत्याचार करीत हिंदूंचा सर्वप्रकारे अनन्वित छळ करणे व हरप्रकारे धर्मांतर करून मुसलमानांची संख्या वाढविण्याचे (अ)धर्मकार्य अखंडपणे चालू ठेवले होते. या सर्व शासकांचा आपसांत जरी सत्ता-संघर्ष चालू असला तरी येथील हिंदू जनता त्या सर्वांनाच समान शत्रू वाटत होती व तिची लांडगेतोड करण्यात सर्वांनाच धन्यता वाटत होती. त्यामुळे सर्वत्र हा समाज आक्रमकांच्या भक्ष्यस्थानी पडत चालला होता.

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आलेल्या आक्रमकांची संख्या येथील जनतेसमोर नगण्य होती. पण जाति-जमाती, प्रदेश, भाषा, संप्रदाय व परस्परस्पर्धा यांनी दुभंगलेला हा समाज या आक्रमकांचा प्रतिकार करू शकला नाही. इतक्या क्रूर राक्षसी आक्रमणाची त्याला सवयच नसल्यामुळे तो भेदरला–हवालदिल झाला. त्यातच परस्पर वैर, हेवेदावे, क्षुद्र स्वार्थीवृत्ती आणि कमालीची फूट यामुळे दुर्बल झालेला हा समाज किंकर्तव्यमूढ झाला–भांबावला. यातून बाहेर पडण्याचा मार्गच त्याला दिसेना. स्वत:वर संकट आल्यावर स्थानिक पातळीवर त्या-त्या राजांनी याचा प्रतिकारही केला व तो काही काळपर्यंत काही प्रमाणात कुठेकुठे यशस्वीही झाला. पण सर्वसमावेशक राष्ट्रीय दृष्टीच्या अभावी इतरांवरील संकटात मदतीसाठी धावून जाण्याची वृत्ती कोणी दर्शविली नाही. म्हणून आक्रमकांनी एका-एकाचा सहज पाडावच केला नाही तर येथील जिंकलेल्या राजांना येथीलच अन्य राजांना जिंकण्यासाठी कौशल्याने व क्रौर्याने वापरले. त्यांच्या सेवेत असलेल्या एतद्देशीय सरदार व सैनिकांनीच येथील अन्य लोकांना परकीय गुलाम बनविण्यासाठी पिढ्यान्‌पिढ्या

आपले रक्त सांडले व प्राणही दिले. हा या देशाचा भीषण दैवदुर्विलास! या देशातील पुत्रवत् असलेल्या हिंदू समाजातील नागरिकांना ते केवळ हिंदू आहेत म्हणून जिझियासारखा कर भरावा लागण्याची नामुष्की पिढ्यान्‌पिढ्या सोसावी लागली.

हा भयाकुल करणारा घनांध:कार कधी संपेल हे कळत नव्हते. संपेल किंवा नाही याचीही वानवा होती. तरीही भक्तिमार्गी संतांच्या उपदेशाने सोशिक-सहिष्णु बनलेला हा समाज मोठ्या प्रमाणात तग धरून स्वधर्मपालन करीत होता. अशा भ्रांतिग्रस्त काळी 'जय जय रघुवीर समर्थ'चा महान मंत्र सर्वत्र घुमवून या सहिष्णु समाजास जयिष्णु बनविण्यासाठी–दुर्दांत शत्रूच्या प्रतिकारार्थ सिद्ध करण्यासाठी-तशी अचूक दृष्टी देण्यासाठी व दिशा दाखविण्यासाठी अवतरलेल्या महान राष्ट्रगुरुंचे नाव–समर्थ रामदास स्वामी.

समर्थ चरित्राची रूपरेषा

मराठवाड्यातील जांब या गावी इ.स. १६०८ च्या चैत्र शु. ९ म्हणजे श्रीराम नवमीच्या दिवशी माध्याह्नकाळी समर्थ रामदास स्वामींचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव सूर्याजीपंत ठोसर व आईचे नाव राणूबाई. समर्थांचे बालपणीचे नाव नारायण असून, त्यांना गंगाधर नावाचे थोरले बंधू होते. त्यांच्या वडिलांकडे म्हणजे सूर्याजीपंतांकडे परंपरेने आलेले कुलकर्णीपद होते व या घराण्यात अनेक पिढ्या भगवान श्रीरामाची व सूर्यनारायणाची उपासना अखंडपणे चालू होती. घराण्यातील हे सर्व संस्कार बालनारायणाला स्वाभाविकपणे प्राप्त झाले. नारायण स्वरूपाने सुंदर, देहयष्टीने सुदृढ, वृत्तीने चपळ व खोडकर आणि बुद्धीने सतेज होता.

वयाच्या अवघ्या आठव्या वर्षी नारायणाचे पितृछत्र हरपले. तत्पूर्वी यवन अधिकाऱ्याच्या जाचक दबावाने व्यथित होऊन सूर्याजीपंतांनी आपले कुलकर्णीपद सोडून दिले होते. परक्यांच्या या जाचाचा परिचय नारायणाला येथून होऊ लागला व जन्मजात चौकस बुद्धीने सभोवतालची अत्याचारग्रस्त समाजस्थिती पाहून या द्रष्ट्या बालकाने वयाच्या केवळ दहा-अकराव्या वर्षी 'आई! चिंता करितो विश्वाची' ही मनोव्यथा ऐकविली. सभोवतालच्या स्वकीय समाजाचे खरोखर परित्राण करावयाचे असेल तर लौकिक बंधनात न अडकता परमेश्वरी कृपा प्राप्त करण्याची निकड लक्षात घेऊन वयाच्या बाराव्या वर्षी नारायणाने लग्नमंडपातून पलायन केले व नासिकला प्रभू रामरायाच्या दर्शनाने शांती अनुभवून आपल्या पुढील साधनेसाठी गोदाकाठी टाकळीचा निवांत परिसर निवडला. 'देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगांच्या तुटी ।। सर्व अर्पावे शेवटी । प्राण तोही वेचावा ।।' या निर्धाराने जणू त्याची पावले पडत होती.

टाकळी येथील बारा वर्षांच्या तपश्चर्येचा काळ हा समर्थांच्या सर्व कार्याच्या पायाभरणीचा काळ आहे. पहाटे उठणे, नित्यकर्म, सूर्यनमस्कार, आटोपून माध्याह्नापर्यंत गोदावरीच्या पात्रात उभे राहून जपसाधना करणे असे करीत त्यांनी गायत्री व त्रयोदशाक्षरी राममंत्राची पुरश्चरणे पूर्ण केली. माध्याह्नोत्तर माधुकरी भिक्षा घेऊन अपराह्न व सायंकाळी विविध ग्रंथांचा अभ्यास आणि प्रसंगोपात्त कथा-कीर्तनांचे श्रवण अशाप्रकारे अखंड बारा वर्षे स्वयंशिस्तीत राहून एकेकाळी हूडपणा करणारा हा नारायण स्वत:चा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व आत्मिक विकास योजनापूर्वक साधून घेतो, हे कुणाही विद्यार्थ्याला आदर्श ठरावे इतके स्पृहणीय आहे. श्री हनुमंताप्रमाणे श्रीरामसेवेकरिता स्वत:ची पूर्ण सिद्धता

करून नारायण खरोखरी आता 'रामदास' झाला.

यानंतरची स्वामी रामदासांची बारा वर्षे भारतवर्षाच्या तीर्थयात्रेत व्यतीत झाली. असंख्य पुण्यस्थळे या भारत देशाच्या सर्व प्रदेशातील कानाकोपऱ्यात विखुरलेली आहेत. आध्यात्मिक साधकांनी या पवित्र तीर्थांचे दर्शन घेणे, त्यांच्या आध्यात्मिक उन्नतीला पोषक असल्याने अशा प्रकारची तीर्थयात्रा कमी-अधिक प्रमाणात सामान्यत: सर्व साधक केव्हातरी करतातच. या धार्मिक दृष्टीने तर स्वामी रामदासांनी ही तीर्थयात्रा केलीच. पण या निमित्ताने घडलेल्या पायी प्रवासात अगदी सहजपणे जे समाजजीवन दिसले आणि सोद्देश्य बारकाईने त्यांनी जे लोकनिरीक्षण केले त्याने त्यांच्या भावी कार्याची दिशा स्पष्ट होत गेली. क्रूर परकीय आक्रमकांनी समाज भेदरलेला होता. मंदिरांचा विध्वंस, देवमूर्तींचे भंजन, संपत्तीची लूट, गाईंची हत्या, स्त्रियांचे अपहरण, छळाबळाने धर्मांतर व काफिरांचे शिरकाण हा सातसूत्री कार्यक्रम यवन शासकांकडून कमी-अधिक प्रमाणात पाशवी पद्धतीने सर्वत्र राबविला जात होता. त्यामुळे देशभर कोणालाही आपल्या संपत्तीची, घरादाराची, बायकामुलांची व प्राणांचीही शाश्वती नव्हती. या निरीक्षणाचे सार समर्थांनी एका वाक्यात सांगितले आहे– 'सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ।।'

हिंदू समाज कर्मकांडात्मक धर्माचे आचरण श्रद्धेने करीत होता. उपासना, तीर्थयात्रा, देवदर्शन, सणवार हे सर्व चालू होते. पण समाज भयाक्रांत होता. मथुरेतील एका उत्सवातून मूठभर यवनांनी हिंदूंच्या निवडक मुली हजारो लोकांसमक्ष उचलून नेल्या तरी, कोणी काही करू धजावले नाही. या घटनेने समर्थांना काय वाटले असेल? हा हिंदू समाज बहुसंख्य आहे, संपन्न आहे, कष्टाळू आहे, बुद्धिमान व शूरही

आहे. मग इतक्या विशाल समाजाला या आक्रमकांचा प्रतिकार का करता येत नाही? समर्थांनी हे हेरले की या समाजाकडे सर्व काही असले तरी, आत्मकेंद्रिततेमुळे स्वत:पुरते पाहण्याची वृत्ती फार प्रभावी आहे. स्वार्थामुळे संघटन नाही, संघटनेअभावी शक्ती नाहीं, शक्तिअभावी साहस नाहीं, साहस नसल्याने प्रतिकार नाहीं व प्रतिकाराअभावी मुकाट्याने अत्याचार सोसण्याखेरीज गत्यंतर नाही. या भीषण अंधकारमय परिस्थितीवर मात करण्याचा उपाय 'अखंड चाळणा' करणाऱ्या समर्थांना स्फुरला तो म्हणजे प्रभु रामचंद्रांची डोळस उपासना.

डोळस उपासना याचा अर्थ असा की, परब्रह्मस्वरूप असलेल्या भगवान रामचंद्रांची आध्यात्मिक उन्नतीसाठी उपासना तर समर्थांना अभिप्रेत होतीच. पण त्याबरोबर सभोवतालच्या भीषण राक्षसी अत्याचारांनी गांजलेल्या समाजाचा आपल्या पुरुषार्थाने उद्धार करणाऱ्या, दुष्टांचा नि:शेष नि:पात करून सज्जनांचे परित्राण करणाऱ्या धर्मसंस्थापक श्रीरामाचा पराक्रमी आदर्शही समर्थांना लोकमनात रुजवावयाचा होता. देवांनाही बंदिवासातून सोडविणाऱ्या श्रीरामाची स्फूर्तिदायक कथाच या समाजाच्या मृतप्राय अंत:करणाला विजयाकांक्षेसाठी संजीवनी ठरू शकेल हा समर्थांचा होरा होता. म्हणून कृष्णातीरी चाफळ येथे श्रीरामस्थापना करून व मोठ्या प्रमाणात रामरायाचा उत्सव साजरा करून जेव्हा त्यांनी आपल्या कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली, तेव्हा सहजपणे त्यांनी म्हटले ''रक्षिता देव देवांचा । त्याचा उत्साव मांडिला ।।'' खरे म्हणजे समर्थांनी भगवान श्रीरामचंद्रांनाच समर्थ म्हटलेले आहे. 'जय जय रघुवीर समर्थ' हे नेहमी समर्थमुखाने ऐकता ऐकता भगवंताचे समर्थ हे विशेषण लोकांनी त्यांनाच लावून दिले व तेच रूढ झाले. समर्थ संप्रदाय हा श्रीरामोपासना संप्रदाय होय. कुटुंबाच्या–घराण्याच्या प्रतिष्ठेसाठी

व समाजाच्या उद्धारासाठी वैयक्तिक जीवनातील सुखांचा सहजपणे त्याग करणारे श्रीरामप्रभू आणि त्यांच्या दुष्टसंहार व साधुपरित्राण या धर्मसंस्थापनेच्या दोन्ही आघाड्यांवर स्वत:चे पूर्ण समर्पण करणारे बल-बुद्धि-शील-पराक्रमसंपन्न मारुतीराय ही समर्थांनी समाजाला पूजा करण्यासाठी प्रदान केलेली केवळ दैवतेच नाहीत तर, समाजाच्या सर्वतोमुख उत्कर्षासाठी जनमानसापुढे त्यांनी उभे केलेले महान अनुकरणीय आदर्शही आहेत.

या उपासना व आदर्शांच्या माध्यमातून त्यांना समाजात धर्मनिष्ठा, नि:स्वार्थता, चारित्र्य, बलोपासना, समाजसंघटन, शौर्य, धैर्य, चातुर्य, परोपकार, ईश्वरभक्ती इत्यादी सद्‌गुणांचे संवर्धन करावयाचे होते. ठायी-ठायी सर्वत्र हे करण्यासाठी श्रीरामप्रभूंच्या व हनुमंतांच्या मंदिरांची स्थापना, मठाची उभारणी, शिष्यांचा व सज्जनांचा संग्रह, त्यातून महंतांची निवड, महंतांचा व्यक्तिमत्त्व विकास आणि या सर्व कार्यासाठी आवश्यक अशी ग्रंथरचना हे सर्व करणे क्रमप्राप्त होते. श्री समर्थांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक या सर्व गोष्टी सातत्याने व सर्वांना सोबत घेत केल्या. त्या इतक्या प्रकर्षाने की, त्यांना याचि देही 'आनंदवनभुवना'चे स्वप्न साकारता आले. अखंड कामाच्या लगबगीने व निरंतर दगदगीने श्रमलेला हा सार्थक देह त्यांनी वयाच्या ७४ व्या वर्षी सज्जनगडावर श्रीरामचरणी समर्पून चिरविश्रांती–समाधी प्राप्त केली. तो दिवस होता माघ वद्य नवमी इ.स. १६८२. एका धगधगत्या जीवनयज्ञाची ती पूर्णाहुती होती.

समर्थांचे कार्य

श्री समर्थांच्या या ७४ वर्षांच्या आयुष्यपटाकडे ओझरती नजर

टाकली तरी एका अत्यंत कर्तृत्वसंपन्न महापुरुषाचे हिमालयासारखे भव्य व्यक्तिमत्व नजरेत भरते, सामान्यत: संतांचे मुख्य जिवित कार्य परमेश्वरी साक्षात्कारासाठी साधावा; जमेल तेवढे जनतेचे पारमार्थिक मार्गदर्शन व या दोहोंच्या अनुषंगाने निर्माण झालेले भक्तिप्रधान आध्यात्मिक साहित्य असे दिसून येते. हे सर्व पूर्णांशाने समर्थांच्याही जीवनात घडलेले आढळते. त्यांनी केलेली साक्षात्कारपर्यवसायी साधना रेखीव व योजनाबद्ध आहे. त्यांनी केलला पारमार्थिक उपदेश तत्त्वज्ञान व प्रत्यक्ष साधना या दोन्ही अंगांनी बावन्नकशी आहे हे तर त्यांच्या वाङ्मयातून स्पष्ट आहेच. पण त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य या सर्व गोष्टी केवळ अंतर्भूत करीत नाही तर त्या ओलांडून आणखी फारच पुढे गेलेले दिसते.

निर्भय, विजिगीषु, सदाचारी व संघटित असा सामर्थ्यसंपन्न समाज घडविणे हे त्यांच्या प्रयत्नांचे महत्त्वाचे लक्ष्य आहे आणि यासाठी जे-जे करणे आवश्यक व शक्य आहे ते-ते त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून केलेले दिसते. मुळात त्यांच्या स्वत:च्या चिंतनाची, स्वभावाची व लोकव्यवहाराची बैठक त्यांनी जागरूकपणे या ध्येयासाठी अनुकूल ठेवलेली दिसते. त्यांच्या विचार, उच्चार व आचारामध्ये कुठेही विसंगती आढळत नाही. या व्यक्तिमत्त्वाच्या बैठकीवरून त्यांनी या दिशेने केलेले समाजप्रबोधन यशस्वी न होते तर नवल! पण केवळ वैयक्तिक आचरण व समाजप्रबोधन यावरच ते थांबले नाहीत. 'क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे' असे आवर्जून सांगणारा हा विरक्त महात्मा पराकोटीचा क्रियाशील भक्त होता. त्यांच्या या क्रियाशीलतेतून अनेक श्रीराम मंदिरे, गावोगावी हनुमान मंदिरे व भारताच्या जवळपास सर्व प्रांतांतून सुमारे ११०० मठांची स्थापना झाली. मठांची ही संख्या आलंकारिक

व थोड्याफार फरकाचीही असू शकली तरी व सात-आठशे इतकीही धरली तरी ती थक्क करणारी आहे.

समर्थस्थापित हे मठ केवळ पूजापाठ व जपजाप्य करण्याची स्थाने नव्हती. ती तेजस्वी संस्कारकेंद्रे होती. सनातन धर्माचे ज्ञानदान, सदाचाराचा व भक्तिभावाचा संस्कार यांसह पुरुषार्थाची प्रेरणा व बलोपासना यासाठी प्रत्येक मठात मारुतीरायांच्या मंदिरासह ग्रंथसंग्रह व व्यायामशाळा आवर्जून असत. परंपरागत तेजस्वी भिक्षा पद्धतीच्या माध्यमाने समर्थांनी हे मठ स्वावलंबी व समाजाभिमुख ठेवले. महंतांची लक्षणे व मठपतींना दिलेल्या सूचना हे स्पष्ट करतात की, या मठांचे संचालक स्वत: त्यागी पण संसाराशी अविरोधी राहून सांस्कृतिक प्रवाह जनजीवनात प्रवाहित ठेवणारे लोकशिक्षक असावेत हे अभिप्रेत होते. या मठांची परस्पर-संपर्क शृंखलाही होती व याचा उपयोग छत्रपती शिवीजीमहाराज व शंभूराजे यांना आग्र्याहून रायगडी सुरक्षित पोहोचण्यासाठीच केवळ झाला नाही, तर एरवीही स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यासाठी आवश्यक तेव्हा अनुकूल असा तो होत गेला. स्वराज्यासाठी अनुकूल व पोषक जनमानस तयार करण्यात समर्थकार्याचा– त्यांच्या मठ-मंदिर महंताचा फार मोठा वाटा आहे. भक्तिप्रधान अध्यात्मोपदेशाने सहिष्णु बनलेल्या समाजाच्या अंत:करणात जयिष्णुतेचे स्फुल्लिंग चेतविणे व ते धगधगते ठेवणे हे समाजाचे मानसिक परिवर्तन व्यापक प्रमाणांत घडविणे हे महत्त्वाचे व अवघड कार्य समर्थांकडून पार पडले. विजयाची आकांक्षा निर्माण झाली, आशा पल्लवित झाली व स्वराज्याचा उष:काल दृष्टिपथात आला. यासाठी आवश्यक ती समाजमनाची मशागत समर्थांनी रात्रंदिवस खपून केली.

शिवसमर्थ योग

श्रीसमर्थांच्या सद्‌भाग्याची फार मोठी जमेची बाजू ही की, याचवेळी त्यांना अभिप्रेत असलेला प्रभू रामचंद्रांचा पराक्रमी धर्मनिष्ठ जीवनादर्श ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात पूर्ण प्रतिबिंबित झालेला दिसावा असे छत्रपती शिवाजीमहाराज स्वराज्यसंस्थापनेच्या कार्यात स्वयंप्रेरणेने गढून गेलेले होते. महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीवर एकाचवेळी कार्यरत असलेल्या या दोन्ही महापुरुषांच्या प्रेरणा स्वयंभू पण परस्परपूरक होत्या. दोन समांतर रेषांप्रमाणे विभिन्न क्षेत्रांतून पण एकाच दिशेने–एकाच ध्येयासाठी दोघांची वाटचाल होती. श्री समर्थ व श्री शिवछत्रपती यांचा गुरु-शिष्यसंबंध पारमार्थिक उपासनेसाठी मंत्रदीक्षा–अनुग्रहापुरताच केवळ नाही. दोघांची धर्मरक्षणाच्या ध्येयाबद्दलची एकरूपता, दोघांची अखंड कर्मशील प्रयत्नवादी प्रवृत्ती, दोघांची वैयक्तिक सुखाबद्दलची उदासीनता आणि कार्यातील सावधानता व शिस्तप्रियता, दोघांचा परस्पर कमालीचा आदरभाव व विश्वास यांचा साकल्याने विचार केला तर जणू एकच चेतना दोन विभिन्न देहांच्या माध्यमाने परस्परपूरक कार्यात मग्न असलेली जाणवते. खरा गुरु-शिष्यसंबंध असा असतो. पारमार्थिक संतमहात्म्यांकडे दर्शनासाठी श्रद्धेने जाऊन त्यांचे आशीर्वाद घेणे वेगळे व दोघांच्या जीवनदृष्टीत इतकी एकरूपता-एकजीवता प्रतीत होणे वेगळे. श्री शिवछत्रपतींचा असा अ-द्वयत्व संबंध श्री समर्थांशी असलेला दिसून येतो. महाभारतातील श्रीकृष्णार्जुनाप्रमाणे दोघे स्वयंभू असूनही परस्पर समरस होऊन स्वधर्मरक्षणार्थ स्वराज्यस्थापनेचे कार्य करीत होते. हा शिवसमर्थ योग म्हणजे क्षात्रतेज व ब्राह्मतेज या दोन्हींचा संगम! हाच महाराष्ट्र धर्माचा प्राण व यानेच समाजाचे खरे परित्राण!

अ-द्वितीय धर्माचार्य–

समर्थांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध अंगांचे दर्शन घेताना हे जाणवते की, त्यांना अलीकडच्या संत-महात्म्यांच्या व्यक्तित्वाच्या ठराविक चौकटीत बसविता येणे शक्य नाही. कारण इतक्या विविध पैलूंचे दर्शन अन्यत्र होत नाही. अन्य कोणाही संत-सत्पुरुषाने जे काही सांगितले ते सर्व समर्थांच्या उपदेशात गवसतेच. पण असेही पुष्कळ आहे की, जे अन्य कोणी संतांनी सांगितलेले नाही, पण समर्थ वाङ्मयात आढळते. निखळ पारमार्थिक उपदेशाव्यतिरिक्त वैयक्तिक व सामाजिक हितासाठी समर्थांनी बराच व्यावहारिक उपदेश केला आहे. म्हणून जर कुणी त्यांना राजकारणी संत म्हणत असतील, तर ते त्यांचे दूषण नसून, भूषण आहे व टीकाकारांच्या अपरिपक्वतेचे द्योतक आहे.

धर्म ही संकल्पना केवळ पारमार्थिक नाही. अभ्युदय म्हणजे ऐहिक उन्नती व नि:श्रेयस म्हणजे पारमार्थिक सद्‌गती ही दोन्ही धर्मांची अंगे परंपरागत शास्त्रकारांनी मानली आहेत. त्यामुळे खऱ्या परिपूर्ण धर्माचार्याकडून दोनही बाबतींत मार्गदर्शन अपेक्षित असले पाहिजे. भगवान् वेदव्यास, देवर्षि नारद, महर्षि वसिष्ठ-विश्वामित्र, अगस्त्य ही अशी श्रेष्ठांची नामावली आहे की, जे मानव जीवनाच्या या दोन्ही अंगांचे केवळ ज्ञातेच नव्हते, तर मानवाच्या सुख-शांतीसाठी राजकीय सत्ताही योग्य व्यक्तीच्या हाती असावी यासाठी सक्रिय प्रयत्नशील राहिले होते. समाजजीवनाला राजनीती अत्यंत प्रभावित करते. म्हणून तर महाभारतकारांनी 'सर्वे धर्मा: राजधर्मप्रधाना:' व 'राजा कालस्य कारणम्' असे म्हटले आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी तर 'धर्मसंस्थापना' शब्दाचा अर्थच राजनीतीला धर्माची जोड देणे असा केला आहे. वर

उल्लेखिलेल्या सर्व महापुरुषांनी यासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. समर्थांनीही तसे केले असल्याने ते या महापुरुषांच्या पंक्तीत बसून अधिक अभिनंदनीय ठरतात. सज्जन व गड हे दोन शब्द त्यांनी पहिल्यांदा एकत्र आणले असले तरी या दोन्हींच्या साहचर्यानेच समाजाचा उत्कर्ष आहे ही धारणा प्राचीन ऋषींची आहे. समर्थांना राजकारणी संत म्हणून कमी लेखण्यापेक्षा त्यांच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचे मोजमाप करण्यासाठी आपण लावत असलेला मानदंड अपुरा पडतो आहे हे लक्षात घेऊन आपली दृष्टि प्रगल्भ करण्याची आवश्यकता आहे हे ज्याला कळेल तो शहाणा. पूर्वग्रहदूषित संकीर्ण मानसिक चौकटीत या प्रभंजनाला कोंबण्याचा प्रयत्न विवेकी लेखकांना शोभनीय नाही.

समर्थांनी प्रयुक्त केलेल्या राजकारण शब्दाचाही नीट विचार होणे अगत्य आहे. आपल्याला अभिप्रेत असलेल्या अर्थांना समर्थांच्या माथी मारण्यापेक्षा त्यांनी विविध संदर्भात ज्या आशयाने तो शब्द योजिला तो आशय शोधला तर केवळ आधुनिक पॉलिटिक्स म्ह. सत्ताकारण किंवा चातुर्य या शब्दांच्या पलीकडे जावे लागते. दासबोधाचा अकरावा दशक मुख्यत: व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रकाश टाकणारा आहे. त्यात राजकारण याचा अर्थ लोकव्यवस्थापकीय संघटनकौशल्य (Managerial Team-organising skill) असा घेणे अधिक इष्ट आहे. व्यवस्थितपणा हे समर्थांचे खास वैशिष्ट्य आहे. मुख्यत: या अर्थाने या शब्दाकडे बघितल्यास तो ज्याप्रमाणे जीवनाच्या अन्य क्षेत्रांतील लोकव्यवस्थापनास लागू पडेल. त्याप्रमाणे राजनीतीतील लोकव्यवस्थापनासही पडू शकेल. पण तो तेवढ्यापुरता मर्यादित असणार नाही.

लोकव्यवस्थापन हे कुठल्याही संस्थेचे वा संघटनेचे महत्त्वाचे अंग आहे व समर्थांनी सांगितलेले– 'तिसरे ते सावधपण । सर्व विषयी ।।'

हे तर धर्माचे मर्मच आहे. महाभारतात यक्षाने विचारले–'धर्मराज, एका शब्दात धर्माचे स्वरूप काय? (किंस्विदेकपदं धर्म्यम्) याचे उत्तर धर्मराजाने दिले आहे–दक्षता म्हणजेच सावधानता हे एका शब्दात सांगितलेले धर्माचे स्वरूप आहे. (दाक्ष्यम् एकपदं धर्म्यम्) सावधानतेचे धर्मदृष्ट्या इतके महत्त्व आहे. वस्तुत: समर्थ केवळ धर्मकारणी आहेत. त्यांच्या प्रसिद्ध चतु:सूत्रीतील हरिकथा निरूपण, राजकारण, सावधपण, व स्वकर्म उद्योगशीलता ही सर्व खऱ्या धर्मपालनाची अंगे आहेत. या संपूर्ण धर्मकारणाविषयी समर्थांनी केलेले मार्गदर्शन एका महाभारताखेरीज अन्यत्र कुठेही नाही.

समर्थांनी अंधश्रद्धा, आळस व गबाळेपणा यांचे वाभाडे काढले आहेत. दैववादाला कुठेही स्थान न देता सर्वदा उत्कट प्रयत्नवाद मांडला. पारमार्थिक परंपरेचे अंध गतानुगतिक होऊन स्त्रीदेहाची निंदा त्यांनी आपल्या वाङ्मयात एका शब्दानेही केली नाही. महिलांना प्रबुद्ध करून अनुग्रह देण्याचा अधिकारच केवळ दिला नाही, तर मठपतीही बनविले. साडेतीनशे वर्षांपूर्वी विधवा वेणाबाईंना कीर्तनासाठी उभे केले. धर्मशास्त्र, भक्तिशास्त्र, योगशास्त्र यांच्यासह समाजशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, व्यवस्थापन-संघटन- शास्त्र, राजनीतिशास्त्र इत्यादी अनेक लौकिक विद्यांच्या उपदेशाने समाजजीवन प्रगल्भ केले. बौद्ध, शंकराचार्य व महानुभावपंथीय यांच्या पश्चात् फक्त समर्थांनीच प्रचारक योजना राबविली व त्यासाठी महाराष्ट्राला केंद्रस्थानी ठेवून भारतभर मठस्थापना केली.

महर्षी वेदव्यासांनी विपुल लेखन केले, पण त्यांना माणसे घडविण्याचे कार्य करावे लागले नाही. देवर्षी नारदांनी लोकजागृतीचे कार्य केले. पण असे विपुल लेखन त्यांच्याकडून झाले नाही. आदि शंकराचार्यांनी

धर्माची पुन:संस्थापना केली. पण त्यांना राजनीतिकडे लक्ष द्यावे लागले नाही. आर्य चाणक्यांनी राजनीती केली, अर्थशास्त्रही लिहिले. पण आध्यात्मिक मार्गदर्शनाची अपेक्षा त्यांच्यापासून ठेवता येत नाही. पारतंत्र्याच्या काळातही स्वा. विवेकानंदांनी राजधर्माचा विचार प्रतिपादन केला नाही. योगी अरविंदांनी योगाभ्यास साधला व विपुल लेखन केले. पण समर्थांसारखा सर्वत्र संचार त्यांच्या जीवनकार्याचे अंग नव्हते. मला तर इतिहासात समर्थांसारखे अन्य व्यक्तिमत्त्व दिसत नाही. कुणी दाखवून दिल्यास मान्य करावयास माझी हरकत नाही.

महाराष्ट्रीय भागवत धर्ममंदिराचा पाया, संतसम्राट श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी रचला. संत तुकाराममहाराज हे त्या मंदिराचा कळस म्हणून शोभायमान झाले तर, समर्थ रामदासस्वामी त्या मंदिरावर फडकणारा प्रेरणादायी पवित्र ध्वज ठरले आहेत. तुका झालासे कळस । ध्वज होई रामदास ।। हे एकजिनसी अभंग भव्य भागवतधर्म-मंदिर महाराष्ट्र संस्कृतीचा प्राण व वैदिक संस्कृतीची शान आहे.

ग्रंथराज दासबोध

विविधांगी धर्मकार्य करीत असताना वेळोवेळी समर्थ रामदास स्वामींकडून विपुल लेखन होत गेले. त्यांच्या या अफाट ग्रंथरचनेमध्ये दासबोध, मनाचे श्लोक, रामायण, आत्माराम, करुणाष्टके, जुना दासबोध (एकवीस समासी), स्फुट प्रकरणे, स्फुट श्लोक, अष्टाक्षरी पाच लघुकाव्ये, चौदा ओवीशते, स्फुट ओव्या, अवांतर व प्रासंगिक प्रकरणे, विविध आरत्या, सवाया, अभंग, पदे, ललिते, मानसपूजा इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्व वाङ्मयात दासबोध हा समर्थांचा प्रमुख ग्रंथ मानला जातो. त्याचे महत्त्व तसे आहेही. श्री समर्थांनी हा

ग्रंथ स्वमुखे सांगितला आणि त्यांचे शिष्योत्तम श्री कल्याणस्वामी यांनी तो लिहून घेतला असे म्हटले जाते. अर्थात हा एकटाकी सलगपणे लिहून पूर्ण झालेला ग्रंथ नाही. वेळ मिळेल त्याप्रमाणे त्याचे लेखन व अनेकवार संपादन झाले आहे. अनेक वर्षांच्या परिश्रमाने उपलब्ध रूपात पूर्णत्व पावलेल्या या ग्रंथात एकूण वीस दशक असून, प्रत्येक दशकात दहा समास म्हणजे एकूण सर्व मिळून दोनशे समासांचा हा ग्रंथराज आहे.

त्यावेळच्या प्रचलित प्रथेप्रमाणे दासबोध ग्रंथ ओवी या गेयछंदात निबद्ध असला तरी याकडे काव्यग्रंथ म्हणून बघता येत नाही. माझ्या दृष्टीने श्री समर्थांचे विविध विषयांवरील ओघवत्या भाषेतील हे निबंध होत. चतुर्दश ब्रह्म, विमल ब्रह्म, माया, शुद्ध ज्ञान, सृष्टिविचार, द्वैत कल्पना निरसन, त्रिविध ताप, सत्त्व, रज, तमोगुण विचार, नवधा भक्ती, वैराग्य, गुरुलक्षण, शिष्यलक्षण, विरक्तलक्षण, मूर्खलक्षण, पढतमूर्ख लक्षण, चातुर्यलक्षण, बद्ध-मुमुक्षू-साधक-सिद्ध लक्षणे, प्रकृति-पुरुषविचार, चत्वार देव निरूपण, विवेक निरूपण, महंतलक्षण, राजकारण, नि:स्पृहता, कथा-कीर्तन, उपासना, आत्माराम, उत्तम पुरुष, जनस्वभाव, बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद , लेखनकला इत्यादी विविध विषयांचा सखोल ऊहापोह या ग्रंथात झालेला दिसतो.

तत्त्वज्ञानानुसार जगद्‌गुरू आदि शंकराचार्य, संतसम्राट श्री ज्ञानेश्वर महाराजादी भागवतधर्मीय सर्व संत व श्री समर्थ रामदास स्वामी या सर्वांचा अद्वैत सिद्धांतच आहे व मांडणीतील तपशीलाचा फरक वगळता सर्वांची सैद्धांतिक एकरूपता आहे. हे अद्वैत तत्त्वज्ञान व भक्तिमार्गी साधनापद्धती याखेरीजही कितीतरी विषयांचा दासबोधात समावेश झालेला वरील सूचीवरून दिसून येतो आणि व्यवहाराच्या पहिल्या पायरीपासून

परमार्थाच्या शेवटच्या स्थितीपर्यंत सर्व काही यात समाविष्ट झाले आहे असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. एकूणच समर्थांनी जितक्या विविध विषयांवर लेखन केले आहे, तितक्या विषयांवर महर्षि वेदव्यासांखेरीज अन्य कोणीही लिहिलेले नाही असे जाणकारांचे मत आहे.

'येथे बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥' असे समर्थांनीच ग्रंथाच्या आरंभी म्हटलेले असल्यामुळे या ग्रंथाचा मुख्य विषय भगवद्‌भक्ती हा आहे हे स्पष्टच आहे. समर्थांचा स्थायीभाव प्रामुख्याने दास्यभक्ती हा असल्यामुळे प्रभू रामचंद्रांच्या दासाने आपल्या शिष्यांना केलेला बोध म्हणजे उपदेश हा तर दासबोध शब्दाचा अर्थ आहेच, पण श्रीरामाचे दास्य करणाऱ्या भक्तांना केलेला उपदेश असाही याचा अर्थ आहे. या ग्रंथातील व संप्रदायातील भक्ती ही शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानावर उभी आहे आणि भागवतातील भक्तिप्रक्रियांनी ती अलंकृत आहे. या भक्तीचा प्रपंचाशी केवळ अविरोधच नाही तर प्रपंच नेटका करण्याचा आग्रह आहे. उत्कट भक्तीने परमार्थ कसा करावा याचे जसे मार्गदर्शन यात आहे तसे दक्षतेने प्रपंच कसा यशस्वी करावा याचीही सर्व सूत्रे या ग्रंथात उपलब्ध आहेत. प्रपंच असो वा परमार्थ, दोन्ही आघाड्यांवर समर्थ प्रयत्नवादाचे प्रखर पुरस्कर्ते व दैववादाचे खंडनकर्ते आहेत. 'यत्न तो देव जाणावा' असे म्हणून त्यांनी प्रयत्नवादाला परमेश्वरी स्तरावर मान्यता दिली व 'अचूक यत्न करावा' असे म्हणून प्रयत्नवादाचे मर्मही सांगितले. विवेक व वैराग्य हे समर्थ-विचारांचे प्रिय सांगाती असून, प्रयत्न, प्रचीती व प्रबोध या त्रिसूत्रीने या ग्रंथात समग्र मानव जीवनाचे विज्ञानच साकार केले आहे.

राष्ट्रगुरु -

एकूण समर्थांच्या जीवन व कार्याच्या सर्व पैलूंचा सखोल विचार केल्यास 'राष्ट्रगुरु' या संज्ञेखेरीज अन्य कोणतेही विशेषण त्यांच्या आकाशासारख्या व्यापक, हिमालयासारख्या सुदृढ व्यक्तिमत्त्वास अभिव्यक्त करण्यास पुरत नाही, असे जाणवते. परमेश्वराविषयी उत्कट भक्ती, ईश्वरी साक्षात्काराची अनुभूती व जीवमात्रांविषयी प्रेमात्म करुणा ही संतलक्षणे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात पूर्णपणे दृग्गोचर होत असल्यामुळे ते 'संत' आहेतच. अन्य कोणाही संतांनी जे केले व सांगितले ते सर्व त्यांच्या जीवनात असूनही त्यापेक्षा बरेच काही अधिक आहे. त्यामुळे केवळ 'संत' हे विशेषण त्यांना पुरेसे नाही.

कुणी त्यांना 'राजगुरु' म्हटले आहे. इतिहासाचा मागोवा घेता अगदी महर्षी वसिष्ठांसारख्या सर्वश्रेष्ठ राजगुरुचे कार्यही राजाला मार्गदर्शन करण्यापुरते मर्यादित राहिलेले दिसते. राज्यातील सर्व थरांतील सामान्य लोकांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध असलेला दिसत नाही. त्यांच्यात मिसळून संघटन उभे करणे तर फारच दूर! त्यामुळे हाही शब्द फारच थिटा आहे. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे राजगुरूंचा संबंध एखाद्या विशिष्ट राजघराण्याशी व त्यातीलही काही पिढ्यांशीच केवळ असतो.

श्री समर्थांनी केलेले कार्य व मार्गदर्शन स्थल-कालाच्या या सर्व सीमा ओलांडून पुढे जाणारे आहे. श्री शिवछत्रपतींच्या कार्यास अनुकूल अशा महाराष्ट्र धर्माचे जागरण त्यांनी केले व सक्रिय भक्तीचा वन्ही चेतवून समाज घडविला आणि स्वधर्म-स्वदेशासाठी आत्मविश्वासाने उभा केला. म्हणून स्वा. सावरकरांनी जोसेफ मॅझिनीला इटलीचा रामदास व समर्थांना महाराष्ट्राचा मॅझिनी म्हटले आहे व ते अत्यंत औचित्यपूर्ण आहे. तरीही यापुढे जाऊन असे म्हणावेसे वाटते की,

कोणतेही राष्ट्र घडवायचे असल्यास त्या राष्ट्रातील सामान्य व्यक्तीला, राज्यातील सर्व संस्थांना, विविध स्तरांवरील नेत्यांना आणि राजाला व राजगुरूंनाही जे ऐहिक व पारमार्थिक मार्गदर्शन नेहमीच आवश्यक असेल, ते सर्व समर्थांच्या कार्यात व साहित्यात उपलब्ध होते. इतिहासातील अन्य कोणाही विभूतीच्या जीवनकार्यात ते दिसत नाही. म्हणून ते खरोखरच भाग्यवान, ज्यांनी या राष्ट्रगुरूच्या मार्गदर्शनाने स्वत:चे व समाजाचे जीवन धन्य केले. या थोर विभूतीचे कृतज्ञतेने स्मरण करताना म्हणावेसे वाटते–

तव स्मरण संतत स्फुरणदायि आम्हा घडो
त्वदीय गुणकीर्तनध्वनि सदैव कर्णी पडो।
स्वधर्महितचिंतनाविण दुजी कथा नावडो
तुझ्यासमचि आमुची तनुहि देवकार्यी पडो।।

।। जय जय रघुवीर समर्थ ।।

।। श्रीराम ।।

श्रद्धेय स्वामी गोविंददेव गिरी यांची ही पुस्तिका म्हणजे समर्थ रामदासांच्या पंचाहत्तर वर्षांच्या प्रदीर्घ जीवनाचा आणि विस्तीर्ण कार्यक्षेत्राचा चोवीस पानी नकाशा होय. स्थलकालाच्या सर्व मर्यादा ओलांडून पुढे गेलेले श्री समर्थांचे अलौकिक व्यक्तिमत्त्व संत अथवा राजगुरू या शब्दांपेक्षा राष्ट्रगुरू या विशेषणानेच का संबोधले गेले पाहिजे, याचे तर्कशुद्ध विवेचन स्वामीजींनी केले आहे. भारतीय ऋषिपरंपरेतील समर्थांचे वेगळेपण सांगताना कोणताही अभिनिवेश वा आग्रही भूमिका येथे नाही. उलट वसिष्ठदेवांचे राजगुरुत्व, व्यासदेवांचे सर्वसंग्राहकत्व, ज्ञानदेवांची प्रतिभा, नामदेवांचा प्रचार, नाथांचा प्रपंच आणि तुकोबांची प्रपत्ती या सर्वांचा आदर ठेवून ज्ञानदेवांनी पाया रचलेल्या आणि तुकोबा कळस ठरलेल्या भागवत मंदिरावर समर्थांचा प्रतिकाराचा भगवा ध्वज कसा डौलाने फडकतो आहे व त्यातच भागवत धर्माची परिपूर्ती कशी आहे, याचे भावपूर्ण विवेचन या ग्रंथात वाचायला मिळेल.

-सुनील चिंचोलकर